A woman with brown hair, wearing a blue t-shirt, is holding a young child with blonde hair, wearing an orange t-shirt. They are both looking towards a pond where two swans are swimming. The swans are white with black wings and long, pinkish-orange beaks. The background is a lush green environment with trees and foliage. The text is overlaid on the top right of the image.

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

DIERENTUINEN DOOR DE OGEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

SECTORBIJENKOMST 31 OKTOBER 2023, BAARN

Doel en activiteiten van de Raad

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de bewindspersonen van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) gevraagd en op eigen initiatief adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn inclusief diergezondheid en ethische vraagstukken.

De RDA bestaat uit circa veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die zitting hebben op persoonlijke titel en zonder last of ruggespraak. De RDA behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over productie- en proefdieren, over hobby- en gezelschapsdieren en over gehouden en 'in het wild levende' dieren.

De Raad legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogeheten zienswijze. Die geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en adviseert over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk, een zienswijze van de Raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

DIERENTUINEN
DOOR DE OGEN VAN
DE MAATSCHAPPIJ

SECTORBIJEENKOMST 31 OKTOBER 2023, BAARN

DEN HAAG, DECEMBER 2023

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

Inleiding

In Staat van het Dier (2019) heeft de RDA laten zien dat mensen in Nederland begaan zijn met het welzijn van dieren en dat het denken over de positie van dieren is veranderd. Met de gewijzigde relatie tussen mens en dier rijzen ook vragen over onze omgang met (wilde) dieren. Dit heeft invloed op de wijze waarop de maatschappij kijkt naar dierentuinen. Daarom werkt de RDA aan een zienswijze op eigen initiatief, met als onderwerp een verkenning van de dierentuinen van de toekomst.

Een onderdeel hiervan is een publieksonderzoek, uitgevoerd door onderzoeksbureau Kantar Public. De enquête laat zien wat het Nederlandse publiek vindt van dierentuinen. Waar zijn de mensen positief over? Waar liggen zorgen? Welke doelstellingen van dierentuinen vindt men belangrijk? Hoe moeten dierentuinen zich ontwikkelen?

Het onderzoek heeft veel interessante en waardevolle data opgeleverd. Behalve aan de 'kale' resultaten hecht de Raad ook aan de interpretatie van professionals in de dierentuinsector. Het gaat immers om hun dagelijks werk. Dat is de aanleiding voor de sectorbijeenkomst 'Dierentuinen door de ogen van de maatschappij' die plaatsvindt in Baarn, op 31 oktober 2023.

Hiervoor zijn alle houders van een dierentuinvergunning uitgenodigd. Aanwezig zijn zeven vertegenwoordigers van tuinen die zijn aangesloten bij Dier & Park, elf namens NVD-dierentuinen, dertien namens overige vergunninghouders en een aantal leden en medewerkers van de RDA.

In het eerste deel van de bijeenkomst presenteert en duidt onderzoeker Bart Koenen van Kantar de belangrijkste uitkomsten van het onderzoek. Vervolgens, in het tweede deel, worden de resultaten verder bediscussieerd in breakoutsessies.

Deze publicatie is een verslag van de bijeenkomst. De inhoud mag niet worden opgevat als standpunten of meningen van de RDA of de dierentuinsector als geheel. Het doel is te informeren over de belangrijkste onderzoeksresultaten en een indruk te geven van de reacties en vragen die deze oproepen.

Presentatie en duiding van de belangrijkste resultaten

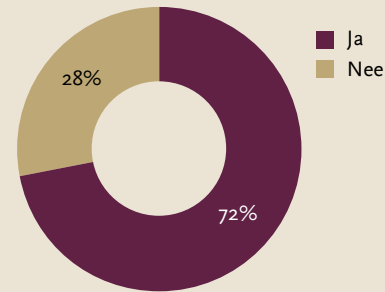
De 62 dierentuinen in Nederland kunnen rekenen op een breed draagvlak. Dat blijkt uit de resultaten van de publieksenquête. Die laten ook zien dat mensen soms ambivalent zijn op specifieke punten. Het welzijn van sommige dierentuinieren is volgens dierentuinbezoekers voor verbetering vatbaar. Ook is duidelijk dat Nederland de taken van dierentuinen op het gebied van conservatie, opvang en educatie belangrijker vindt dan de recreatieve functie.

In het eerste deel van de bijeenkomst neemt onderzoeker Bart Koenen van Kantar Public de deelnemers mee in de belangrijkste uitkomsten van de publieksenquête en geeft daarbij duiding en antwoord op vragen.

Bezoekers en niet-bezoekers

Het onderzoek is uitgevoerd in 2023 met een representatieve steekproef van ruim tweeduizend volwassen Nederlanders. Daaruit valt op te maken dat 72 procent van het Nederlandse publiek in de afgelopen vijf jaar eens of vaker een dierentuin

Heeft u in de afgelopen vijf jaar een dierentuin bezocht in Nederland?

Figuur 1. 72 procent van het Nederlandse publiek heeft in de afgelopen 5 jaar een dierentuin bezocht.

heeft bezocht. (zie figuur 1) “Dat is veel”, stelt de onderzoeker. “We gaan vaker naar een dierentuin dan naar een museum.” Uit het onderzoek komt ook naar voren dat een dierentuinbezoek vaak een uitje met kinderen is. Dat geldt voor 59 procent van de dierentuinbezoekers. 39 procent gaat met andere volwassenen en slechts 3 procent gaat alleen. De negen meest bezochte dierentuinen zijn NVD-dierentuinen. De grotere dierentuinen zijn dus sterk bepalend voor de beeldvorming.

Opvallend is dat veel bezoekers (47 procent) niet doelgericht een bepaalde dierentuin kiezen, maar hun keuze laten afhangen van praktische argumenten, zoals kosten of bereikbaarheid. Dat is meer van invloed dan een inhoudelijke voorkeur, zoals het willen zien van een bepaalde diersoort of een nieuw onderdeel van een dierentuin.

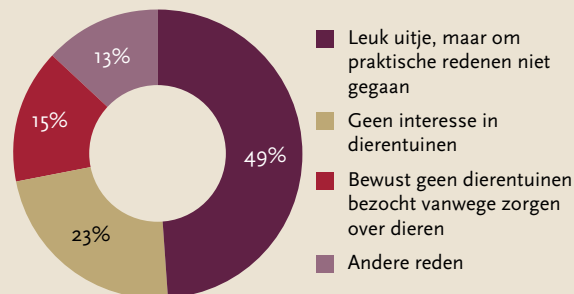
Niet-bezoekers

23 procent heeft in de afgelopen vijf jaar niet een dierentuin bezocht. Van deze groep zegt ongeveer de helft (49 procent) hiervoor praktische redenen te hebben (zie figuur 2). Voor 15 procent van de niet-bezoekers was het een bewuste keuze, vanwege zorgen om de dieren.

Van deze bewuste niet-bezoekers vindt 84 procent dat wilde dieren in vrijheid moeten leven. Andere veelgenoemde argumenten raken aan dierenwelzijn: 69 procent vindt dat dierentuindieren te weinig mogelijkheden krijgen om hun natuurlijk gedrag te vertonen, 62 procent vindt dat de dieren te weinig ruimte hebben.

Waarom heeft u geen dierentuin bezocht?

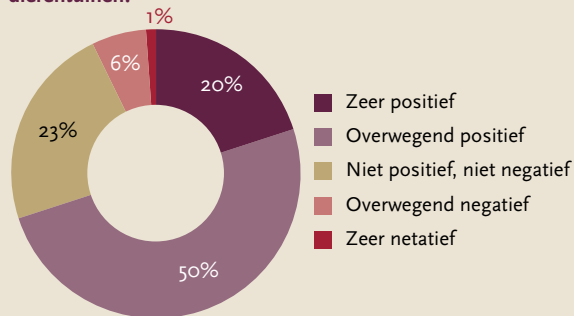

Figuur 2. 15 procent van de niet-bezoekers gaat niet naar dierentuinen vanwege zorgen om dieren.

Houding ten opzichte van dierentuinen

70 procent van het Nederlandse publiek staat overwegend positief of zeer positief tegenover dierentuinen (zie figuur 3). Daarnaast is 23 procent neutraal en heeft 7 procent een negatieve houding. “Dierentuinen mogen blij zijn met het grote draagvlak. Het percentage negatief is best klein”, zegt Koenen.

Hoe staat u, over het algemeen genomen, tegenover dierentuinen?

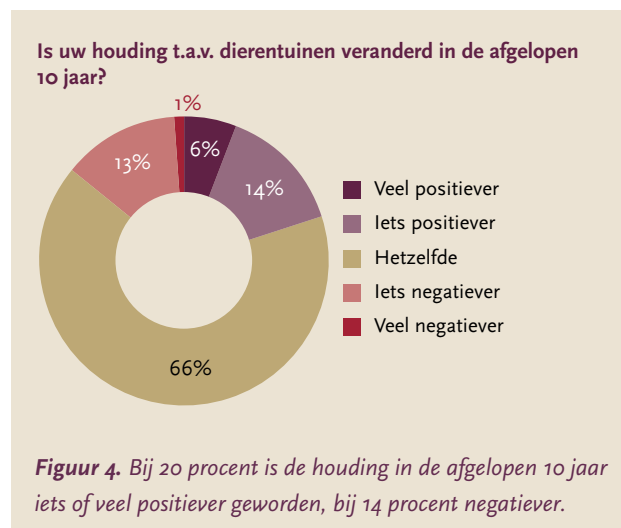
Figuur 3. 70 procent is overwegend positief of zeer positief over dierentuinen.

“Maar die 23 procent met een neutrale houding kan belangrijk zijn voor de toekomst. In maatschappelijke vraagstukken zie je dat deze groep kan neigen naar meer negatief, maar ook naar meer positief. Het zijn een soort zwevende kiezers.”

Dat het standpunt kan veranderen, blijkt ook uit de antwoorden op de vraag: ‘Is uw houding in de afgelopen 10 jaar veranderd?’ Het blijkt dat 20 procent van de Nederlanders een positiever beeld heeft gekregen (zie figuur 4). Belangrijkste redenen hiervoor zijn de perceptie dat dierentuinen beter in staat zijn dierenwelzijn te bieden en dat dierentuinen een bijdrage leveren aan het beschermen van diersoorten.

Aan de andere kant geeft 14 procent aan juist een negatiever beeld te hebben gekregen. Koenen daarover: “Als je inzoomt op die groep zie je dat jonge (18 t/m 34 jaar) en theoretische geschoolde (HBO, WO) mensen sterk zijn vertegenwoordigd. Van de theoretisch geschoolde oudere jongeren (25 t/m 34) zegt 31 procent in de afgelopen tien jaar een negatievere houding over dierentuinen te hebben gekregen.” Dat is beslist een

groep om in de gaten te houden, vindt hij. “Uit onderzoek naar maatschappelijke veranderingen blijkt dat draagvlakveranderingen meestal beginnen bij deze groep. Jonge, hoogopgeleide mensen zijn de influencers van de toekomst.”

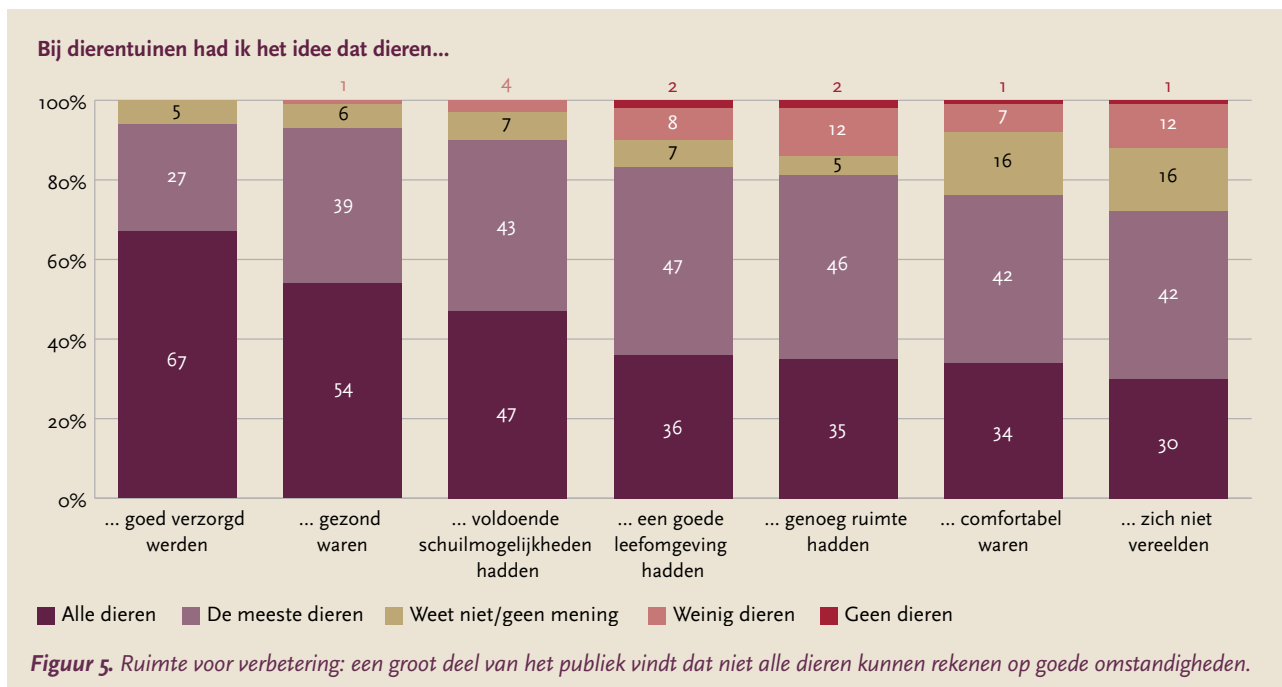
Perceptie van dierenwelzijn

Naast de houding ten opzichte van dierentuinen vroeg Kantar door op een aantal aspecten rondom dierenwelzijn. Daarbij is gepeild hoe de bezoekers deze aspecten ervaren in de bezochte dierentuinen. Het beeld is overwegend positief. Dat geldt het sterkst voor het aspect verzorging: 67 procent vindt dat alle dieren goed worden verzorgd.

Verder meent 27 procent dat dit het geval is voor 'de meeste dieren' (zie figuur 5). Dit betekent dat een substantieel deel van de bezoekers ruimte voor verbetering ziet, stelt Koenen. Die ruimte is bij de andere voorgelegde welzijnscriteria nog groter. Daarbij is het percentage dat aangeeft dat de situatie in orde is voor 'de meeste dieren' hoger. Op sommige criteria geeft meer dan 10 procent bovendien een negatief oordeel. Zo vindt 10 procent dat veel of alle dieren geen goede leefomgeving hebben, 13 procent denkt

dat de meeste of alle dieren zich vervelen en 14 procent meent dat dieren niet genoeg ruimte hebben.

Deze resultaten roepen reacties op in de zaal. De aanwezige dierentuinprofessionals herkennen de betrokkenheid van hun bezoekers bij de genoemde aspecten. Het belang van het borgen van welzijn wordt onderstreept. Tegelijkertijd is er vaak een verschil tussen perceptie van een leek en de beoordeling door experts. Onderzoeker Koenen zegt dat in de enquête bewust wordt gevraagd naar de perceptie. Die is weliswaar subjectief, maar bepaalt de houding van het Nederlandse publiek ten opzichte van dierentuinen. "Je ziet dat er in het algemeen een stevig draagvlak is. Maar als je op deelaspecten gaat doorvragen en mensen erover laat nadenken, dan zie je heel duidelijk een aantal aandachtspunten." De beleving van bezoekers biedt ook aanknopingspunten voor communicatie en educatie, weet een

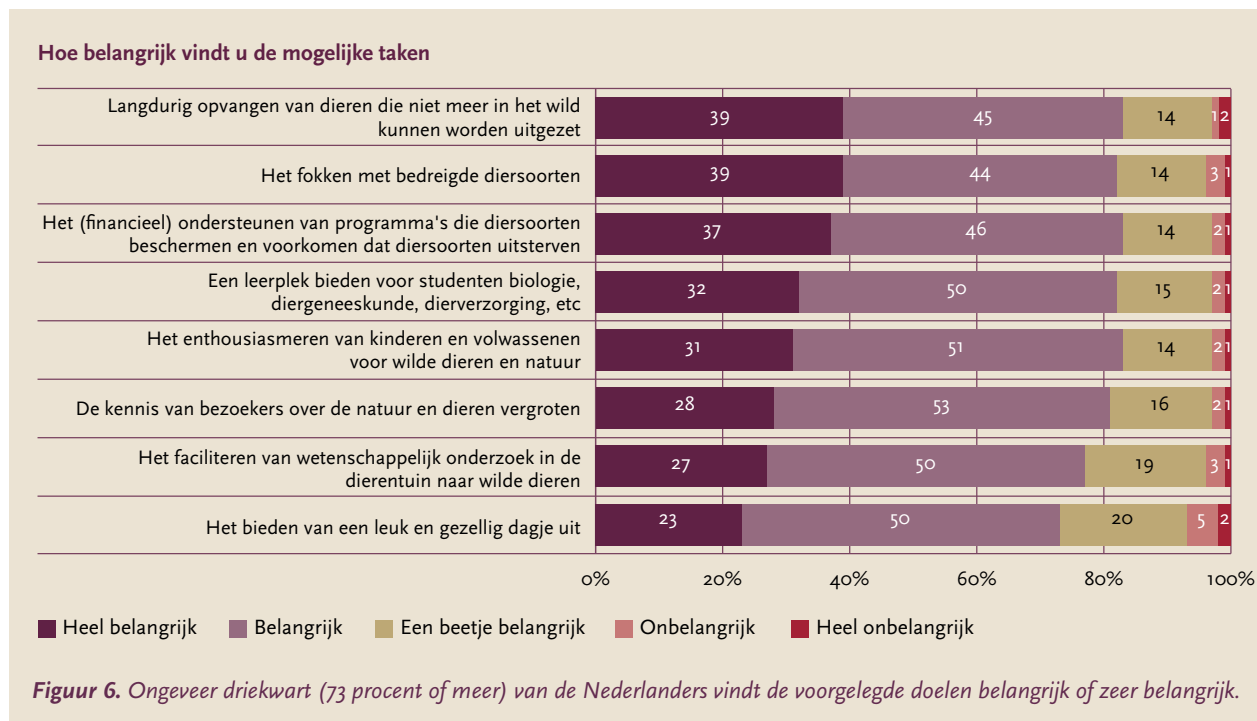
aantal aanwezigen. Dierentuinen zouden de perceptie in hun verhaal kunnen koppelen aan de uitleg van de experts.

Ambivalentie

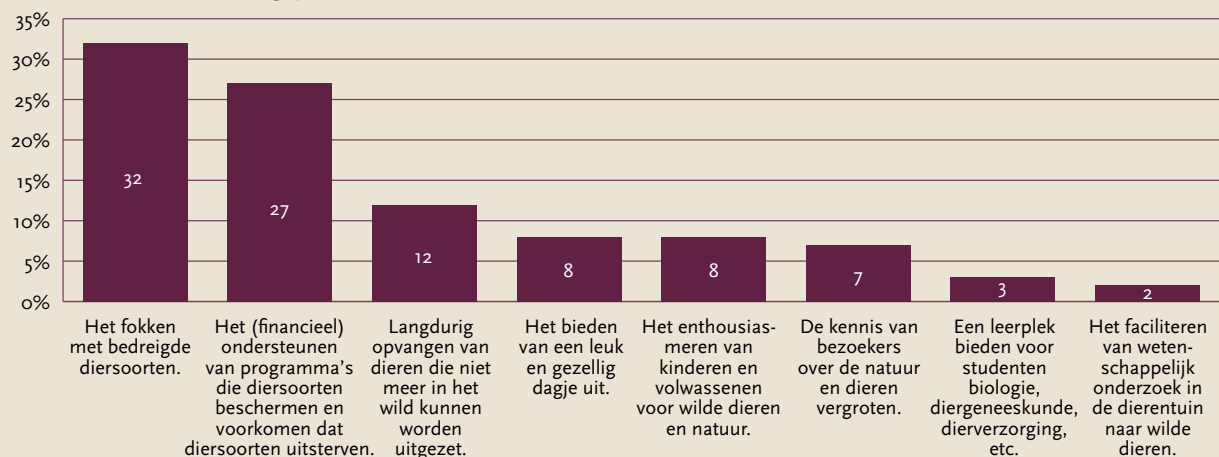
Een vergelijkbaar wisselend beeld is ook te zien in de reacties op een aantal stellingen die in het publieksonderzoek aan alle respondenten (bezoekers en niet-bezoekers) zijn voorgelegd. Een meerderheid van 61 procent onderschrijft de stelling ‘Het welzijn van dierentuindieren in Nederland is voldoende’. Aan de andere kant is bijna de helft – 49 procent – het eens met de stelling: ‘Vanwege dierenwelzijn zou het beter zijn bepaalde dieren niet meer in dierentuinen te houden.’ Daar zit overlap, zegt Koenen. “Die ambivalentie geeft goed weer hoe complex het onderwerp is.”

Doelstellingen

In het publieksonderzoek is ook gepeild in hoeverre Nederlanders bekend zijn met de verschillende taken die dierentuinen hebben. Er zijn 8 uiteenlopende doelstellingen genoemd en respondenten konden aangeven of ze de betreffende doelstelling herkennen en hoe belangrijk ze deze vinden. Uit de resultaten blijkt dat de meerderheid alle doelstellingen kent. Het meest bekend zijn: een gezellig dagje uit en het enthousiasmeren van kinderen en volwassenen voor de natuur. Minder mensen, maar nog altijd meer dan 50 procent, weten dat dierentuinen wetenschappelijk onderzoek faciliteren of ondersteuning bieden aan programma’s om bedreigde diersoorten te beschermen. Uit het onderzoek blijkt ook dat een groot deel van de Nederlanders alle taken belangrijk vindt (zie figuur 6). Elk van de doelstellingen is volgens driekwart

Welke taak vindt u het belangrijkst?

Figuur 7. Meer dan de helft noemt taken op het gebied van conservatie als het belangrijkst.

(73 procent of meer) van de Nederlanders belangrijk of zeer belangrijk.

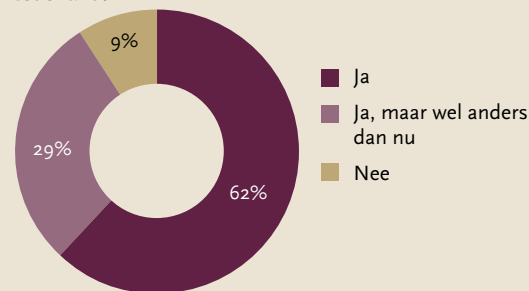
Om de prioriteiten scherper te krijgen, is gevraagd één taak aan te wijzen als het belangrijkst. Dan blijkt dat 32 procent kiest voor het fokken van bedreigde diersoorten (zie figuur 7). Het ondersteunen van beschermingsprogramma's voor bedreigde diersoorten om te voorkomen dat deze soorten uitsterven, staat bij 27 procent op de eerste plaats. Koenen: "Deze twee functies liggen in het verlengde van elkaar en hebben samen meer dan de helft van de stemmen. Conservatie wordt dus veel belangrijker gevonden dan bijvoorbeeld het enthousiasmeren van bezoekers voor de natuur of gewoon een gezellig dagje uit."

Dierentuin van de toekomst

Tot slot de vraag: 'Hoopt u dat er in de toekomst nog dierentuinen zijn in Nederland?' Een meerderheid van 62 procent antwoordt bevestigend (zie figuur 8). Ruim een derde zegt dus

niet onvoorwaardelijk 'ja'. Negen procent antwoordt 'nee'. Ook hier is een middengroep: 29 procent zegt 'ja, maar ik hoop dat ze er anders uitzien dan nu.' "Het is dus belangrijk dat dierentuinen met hun tijd blijven meegaan", concludeert Koenen.

Hoopt u dat er in de toekomst nog dierentuinen zijn in Nederland?

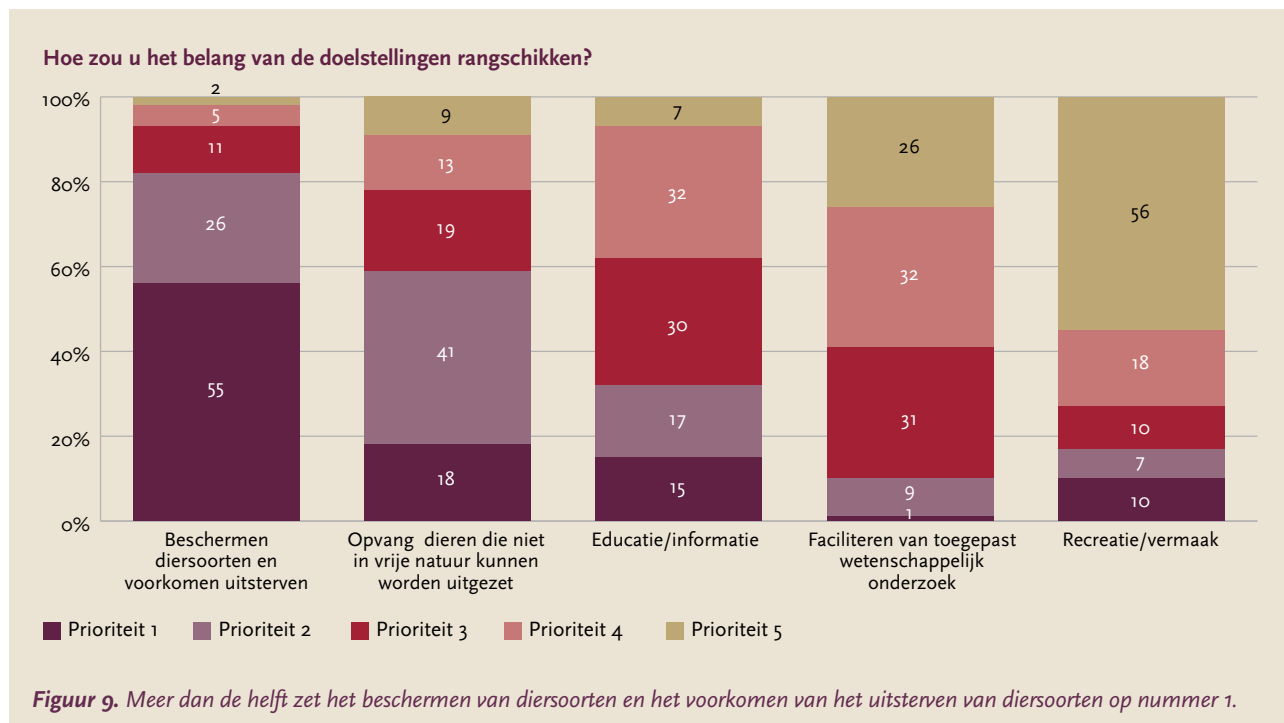

Figuur 8. Een grote meerderheid hoopt dat er in de toekomst nog dierentuinen zijn, 29 procent wil wel verandering.

Wat zijn vervolgens de belangrijkste doelen voor de dierentuin van de toekomst? Die vraag is gesteld aan de 91 procent Nederlanders die al of niet onder voorwaarden een toekomst ziet voor dierentuinen. Deze groep is gevraagd de mogelijke doelstellingen te rangschikken (zie figuur 9). Meer dan de helft zet het beschermen van diersoorten en het voorkomen van het uitsterven van diersoorten op nummer 1. Ook langdurige opvang van wilde dieren die niet meer in de vrije natuur kunnen worden uitgezet, is in de ogen van deze groep een belangrijke taak. Het minst belangrijk voor de dierentuin van de toekomst zijn recreatie en vermaak. “Dierentuinbezoek is heel belangrijk als gezinsuitje”, vat Koenen samen, “maar als je naar de taken van de dierentuin van de toekomst vraagt, vinden mensen recreatie en vermaak veel minder belangrijk dan het ondersteunen van beschermingsprogramma’s en opvang.”

Meer resultaten van het publieksonderzoek zijn te vinden in het document ‘Dierentuin van de toekomst – Wat vindt het Nederlandse publiek van de dierentuin?’ te downloaden van de website van de RDA.

Break-outsessies: reacties en schurende kwesties

In het tweede deel van het programma bespreken de deelnemers, verdeeld over drie groepen, de resultaten van het publieksonderzoek in zogeheten break-outsessies. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste aandachtspunten.

De sessies vinden plaats in twee rondes. In de eerste bespreekt elk van de groepen één van de drie deelonderwerpen: houding en draagvlak, dierenwelzijn en taken van dierentuinen. In de tweede ronde buigen de drie groepen zich over de publieke opinie in relatie tot schurende kwesties en ontwikkelrichtingen voor dierentuinen.

Eerste ronde: reactie op belangrijkste uitkomsten

Houding en draagvlak

Het merendeel van de aanwezigen is blij met het draagvlak onder het Nederlandse publiek. Er wordt gesproken over hoe dierentuinen het best het gesprek kunnen aangaan met de verschillende groepen. De zwevende middengroep – die niet uitgesproken positief of negatief is – wordt als belangrijke doelgroep gezien, want dit deel van het publiek staat open voor nieuwe of andere inzichten. Mensen die principieel afwijzend tegenover dierentuinen staan, lijken geen natuurlijke partners. Aan de andere kant kan het wel interessant zijn in gesprek te blijven om standpunten en argumenten uit te wisselen.

Bijzondere aandacht is er voor theoretisch opgeleide oudere jongeren (25-34 jaar), die een relatief kritische houding hebben.

Diepgaand in gesprek gaan met deze invloedrijke groep kan helpen meer inzicht te krijgen in wat er speelt in de samenleving.

Welzijn van dierentuindieren

Hoewel Nederlanders overwegend positief zijn over het welzijn in dierentuinen, klinkt in het publieksonderzoek ook kritiek door. Ongeveer de helft van de Nederlanders ziet verbeterpunten en ook de helft vindt dat bepaalde dieren niet in een dierentuin gehouden kunnen worden. De meeste deelnemers aan de bijeenkomst herkennen deze uitkomsten. Ze vinden dierenwelzijn een belangrijk thema. Ze realiseren zich ook dat dit onderwerp impact heeft op de publieke opinie.

Veel dierentuinen ervaren dierenwelzijn als een complex onderwerp in de communicatie, omdat de perceptie bij het Nederlandse publiek waarschijnlijk deels is gebaseerd op subjectieve oordelen. Dierentuinen hechten aan het oordeel van experts en objectieve methoden voor het bepalen van het welzijn.

Taken van dierentuinen

Voor Nederlanders zijn taken op het gebied van conservatie, opvang van wilde dieren en educatie belangrijker dan vermaak. Veel dierentuinprofessionals zijn verrast door deze uitkomst. Bij velen leeft het idee dat dierentuinbezoek in de meeste gevallen vooral een gezellig en leerzaam dagje uit met kinderen is.

Dit resultaat uit het publieksonderzoek roept verschillende vragen op. Wie stelt doelen voor deze complexe taken? Is dat aan de dierentuinen? Moeten er gezamenlijk afspraken worden

gemaakt? Of moet de overheid doelen stellen? De huidige wettelijke eisen zijn beperkt.

Een andere vraag is of dierentuinen die verantwoordelijkheid kunnen waarmaken. Van afzonderlijke dierentuinen - met name de kleinere - kan geen eigen programma voor het fokken en uitzetten van dieren in het wild worden verwacht. Ze kunnen meer bereiken in gezamenlijke programma's op nationaal of Europees niveau.

Tweede ronde: ontwikkelrichtingen en schurende kwesties

Minimumeisen of keurmerk dierenwelzijn

Dierenwelzijn blijft aandacht vragen. In de break out-sessies wordt gesproken over mogelijke consequenties daarvan. Een voorbeeld is het stellen van minimum-welzijnseisen in de dierentuinvergunning. Deze zouden kunnen worden uitgewerkt zoals de leidende principes voor dierwaardigheid die de RDA heeft opgesteld voor de veehouderij. Een andere genoemde oplossing is een keurmerk waarmee dierentuinen zich kunnen onderscheiden. Dierentuinen die zijn aangesloten bij de NVD en de Europese organisatie EAZA kennen al een certificeringsprogramma met voorwaarden.

Bij dit thema is ook gesproken over de vraag of de sector zelf-regulerend kan zijn of dat de overheid hierin een taak heeft. In de huidige situatie gelden in Nederland open normen. Die bieden veel ruimte voor eigen invulling, maar leiden ook tot discussie bij de handhaving.

Complexe kwesties conservatie

De voor het publiek zeer belangrijke conservatietaak brengt ethische kwesties met zich mee. Zo leveren fokprogramma's als 'nevenproduct' ook boventallige dieren op die niet geplaatst kunnen worden in de natuur of een andere dierentuin. Het doden van dergelijke surplus-dierentuindieren is lastig uit te leggen aan het publiek.

Ook complex is de vraag hoe dierentuinen zich kunnen verantwoorden voor de conservatietaak. Wordt daarvoor gekeken naar de (financiële) inspanning, het uitvoeren van projecten of deelname aan programma's? Eigenlijk zou de impact gemeten moeten worden, maar dat is in de praktijk lastig.

Dilemma's in collectiebeheer

De publieksenquête laat zien dat een groot aantal mensen kritisch is over de mogelijkheden die dierentuinen hebben om bepaalde diersoorten te houden. In de break out-sessies wordt dat herkend. Het zijn in de praktijk lastige dilemma's die soms moeilijke beslissingen vragen.

Bij de samenstelling van de collectie is er ook een spanningsveld tussen economie en de belangrijke doelen van een dierentuin, zoals bijdragen aan conservatieprogramma's of opvang van bedreigde dieren. Verschillende deelnemers hebben het gevoel dat publiekstrekkingen nodig zijn voor een gezonde exploitatie - en voor het bekostigen van programma's voor conservatie en educatie.

Naar een brede verkenning van de dierentuin van de toekomst

De belangrijkste conclusie van de bijeenkomst is dat het onderlinge gesprek waardevolle input heeft opgeleverd voor de RDA-verkenning van de dierentuin van de toekomst. Verder blijkt er veel overeenstemming over de uitdagingen.

“De dierentuinsector is homogener dan ik had verwacht”, constateert RDA-lid David van Gennep, voorzitter van het RDA-forum dat de verkenning voorbereidt. “We hebben verschillende typen dierentuinen uitgenodigd: de grote NVD-dierentuinen, de kleinere die bij Dier & Park zijn aangesloten, en een aantal tuinen en organisaties die niet zijn aangesloten bij een organisatie. Hoewel de hier aanwezige dierentuinen sterk verschillen in omvang, zien we een brede gedragenheid van de aandachtspunten die hier besproken zijn en de zaken die dierentuinen mogelijk moeten veranderen”, zegt hij. “Dat vind ik heel mooi.”

Er zijn veel vragen en uitdagingen besproken. De forumvoorzitter licht er één uit. “Het onderwerp doden van dieren leeft sterk bij het publiek en ook bij deze groep. Dat is met name gekoppeld aan populatiemanagement. Als je fokprogramma’s uitvoert, weten we dat we te maken krijgen met surplus-dieren. Wat gaan we daarmee doen? Wat ik daarbij ook interessant vind, is dat het heel vaak communicatieproblemen zijn. Hoe kunnen we uitleggen dat als we A willen, B dan ook optreedt?”

RDA-leden Frank Verstappen en Janneke Vink merken op dat de aanwezige dierentuinen behoefte hebben aan meer onderling contact. Het waarborgen van het welzijn van dieren is een gemeenschappelijk doel. Dat uit zich in het meermaals geopperde idee van een platform waarin alle vergunninghouders kennis en ervaringen kunnen uitwisselen.

Hoe gaat de RDA verder? Het breed samengestelde forum dat de verkenning uitvoert, gaat de resultaten van de publieksenquête analyseren en betreft daarbij de reacties, ideeën en discussies van deze bijeenkomst. Voor de verkenning kijkt de RDA, behalve naar de maatschappelijke aspecten, ook naar wetenschappelijke inzichten op het gebied van welzijn en de verschillende taken van dierentuinen. Waar nodig consulteert het forum deskundigen binnen en buiten de RDA. Aanvullende input blijft welkom, zegt directeur Marc Schakenraad. Iedereen die dat wil, kan contact opnemen via secretaris@rda.nl.

Het forum zal het resultaat van het onderzoek en de beraadslagingen begin 2024 voorleggen aan de volledige Raad. Na instemming van de leden wordt de verkenning gepubliceerd als zienswijze op eigen initiatief. Deze zienswijze wordt verwacht in de eerste helft van 2024.

2023, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag
© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved
Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals
vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding
3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie
<http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Tekst:
Bert Kleiboer

Foto's:
Cover: Nadya Eugene / Shutterstock, overige: Roel Dijkstra

Opmaak en drukwerk:
Xerox/Osage, Den Haag

Raad voor Dierenaangelegenheden
Bezuidenhoutseweg 73
2594 AC Den Haag
www.rda.nl

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

Bij de productie van deze samenvatting is gebruik-
gemaakt van papier met het keurmerk Forest Stewardship
Council® (FSC®). Bij dit papier is het zeker dat de
productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het
papier 100% chloorvrij gebleekt en 100% gerecycled.